

A LAPP IRODALOM KUTATÁSÁNAK PROBLÉMÁI

KOVÁCS MAGDOLNA

A finnugor-uráli nyelvészeti kutatások ma már nagyrészt nem a rokonság tényének bizonyítására irányulnak, hanem inkább a rokon nyelvek sajátosságainak leírására. A rokonság megállapításához közvetlenül adalékokat szolgáltató tudományok (őstörténet, néprajz, régészet stb.) mellett ma már az irodalmi kutatások jogossága sem lehet kétséges, hiszen a rokon népek irodalmából örvendetesen gyarapodik a magyar kiadványok száma is. Domokos Péter összefoglaló munkája az uráli népek irodalmáról¹ inkább nyitánya, mint lezárása kell, hogy legyen ezeknek a kutatásoknak.

A lapp irodalom fejlődése sok rokonságot mutat a szovjetunióbeli kisebb uráli népekével, beható kutatása azonban majdnem olyan nehéz feladat elé állítja a kutatót, mint a lapp nyelv maga.

A megosztottság

Az első, s legfontosabb tényező, amely - bár szorosabb értelemben irodalmon kívüli - mégis nehezíti a kutatásokat: a lapp nép négy részre szakadása. Felmerül a kérdés, beszél-

¹ Péter Domokos: Handbuch der uralischen Literaturen. Szeged, 1982. Studia uralo-altaica 18.

hetünk-e egységes irodalomról, vagy országoként külön-külön kell-e megvizsgálni a svéd-, a norvég-, a finn- és a szovjetlapp irodalmat. Úgy tűnik, jogosult az efféle elhatárolás, hiszen a területi határok (ha nem is jelentenek mindig a mi fogalmaink szerinti erős elhatárolódást) valamiféle kulturális különbséget mégiscsak mutatnak. Jó példa erre a cirillikán alapuló kola-lapp írásbeliség, amelyen mindmáig nem született igazi irodalmi alkotás. Ennek fő oka abban keresendő, hogy a csekély lélekszámú lakosságot más kulturális impulzusok érték, mint a lappság többi részét (pl. a pravoszláv vallás, cirillika), hiányzott tehát a közös kultúra ösztönző hatása; az orosz kultúrát pedig nem adaptálta annyira, hogy ennek hatására indult volna meg az irodalmi fejlődés. (A határokon kívül ma a különböző társadalmi rendszer is választóvonalat jelenthet.)

A területi megosztottság történeti kategória is a lappok esetében; ebből az a paradox helyzet adódik, hogy az irodalom országokénti elkülönítését nehezíti az államhatárok koronkénti változása, az egységben szemlélést pedig maguk az államhatárok.

A területi megosztottság nyelvjárási tagolódással kombinálódik. A nyelvjárási elkülönülés nem követi az országhatárokat, ami szintén akadályozza az egységes szemléletet.

A megosztottság kategóriájába sorolható az az ortográfiai tarkaság is, mely egyrészt az országokénti, másrészt a nyelv-

járási tagolódáshoz kapcsolódik, s amely íróra és olvasóra egyaránt visszahat. Az írásbeliség kezdetekor (mely a lapoknál viszonylag korai időszakra nyúlik vissza) a missziós célokból megjelentetett könyveket ortográfiai sokféleség jellemezte, ezt követte a tudományos céllal lejegyzett szövegek - legalábbis irodalmi szempontból - nehézkes ortográfiája. Egyébként is mindegyik állam a maga államnyelvének sajátosságaihoz akarta igazítani a lapp ortográfiát (a norvég-lappnak 13 különböző ortográfiája volt). A helyesírás állandó változása olyan furcsaságokat is teremtett, hogy ugyanazon szerző művei más-más ortográfiával jelentek meg (pl. Pekka Lukkari kiadványai, Kirsti Paltto különböző kötetei). Az 1978 nyarán Arjeplogban megtartott lapp konferencián egységes ortográfia bevezetését határozták el. Ennek alapján készítették el 1979-ben a norvég-lapp és a svéd-lapp nyelvjárás ortográfiáját. (Bár ez utóbbin belül a lulei lappok 1982-ben saját helyesírási rendszert vezettek be.) Az 1972-től használatos koltta-lapp ortográfiát Mikko Korhonen, Jouni Mosnikoff és Pekka Sammallahti dolgozta ki. Az inari-lapp ortográfia pedig továbbra is Lauri Itkonen ortográfiáján alapul (bibliatörténetfordítása 1906-ban jelent meg).

A kisebbségi lét

A megsztottság egyenes következménye a kisebbségi lét. A lapp irodalom vizsgálatakor nem lehet figyelmen kívül hagyni

ezt a tényezőt, hiszen ez alapvetően meghatározza az irodalom alakulását, mibenlétét. A lappok sorsára a legjellemzőbb szó, ahogy azt a finnországi lapp író, Nils-Aslak Valkeapää (1943-) írja²: a "vetäytyminen" ('visszahúzóds, visszavonulás'), amely egyaránt jelenti a területi és kulturális visszaszorítotttságot. A főnépesség terjeszkedésével a lappoknak ugyanis egyre északabbra kellett húzódniuk, s egy részük már a 13. század folyamán a pirkkalaiak adófizetőjévé vált.³ A középkorban a gazdasági érdeklődéssel együtt/azt támogatva hamar megindult a hittérítő munka is a lappok körében (az 1300-as évektől), mely Kustaa Vaasa (uralk. 1523-60), IX. Kaarle (u. 1604-11) és Kustaa II Adolf (u. 1611-32) idején élénkült meg. A keresztény hitre térítésnek az irodalom szempontjából ketts hatása volt. Egyrészt ennek köszönhető a lapp írásbeliség kezdete. Az első lappul írott szövegek éppen Kustaa II Adolf idejéből származnak; a svéd Nikolaus Andreae 1619-ben jelentett meg egy ábécés- és egy énekeskönyvet (ABC-bok, En liten

²A szó többek között megtalálható Nils-Aslak Valkeapää: Terveisiä Lapista. Pamfletti. Helsinki, 1971. c. kötetben.

³E rész adatainak ismertetésében nagymértékben támaszkodtam a következő kötetekre: Mikko Korhonen: Johdatus lapin kielen historiaan. SKS. Helsinki, 1981., Karl Nickul: Saamelaiset kansana ja kansalaisina. Helsinki, 1970. és Kirsti Paltto: Saamelaiset. Huutomerkkisarja. Tammi, Helsinki, 1973.

sänge bok).⁴ A norvég-lapp írásbeliség (M. Lund 1725-ben megjelent katekizmus-fordításával), a finn-lapp (Jaakko Fellman 1825-ből származó Máté evangélium-fordításával) és az orosz-lapp írásbeliség kezdetét (a Máté evangélium 1878-ban jelent meg a kildini nyelvjárásban és kolttául 1884-ben) szintén egyházi kiadványok jelentik, s a máig megjelent mintegy 5-600 lapp könyv nagy része is egyházi kiadvány. A térítőmunka ennyiben tehát az írásbeliség elősegítője, ill. létrehozója volt, ugyanakkor a műirodalom alapját jelentő népköltészetet, különösen a lapp dalokat, "juoiggos"-okat (jojkkukat) igyekezett megsemmisíteni. A nagyrészt improvizációra épülő jojkkuk esetében ez elég nagy "sikerrel" járt.

Az állam gazdaság- és kulturpolitikája szintén kihat a kisebbség irodalmára. A lappokat nem csak az önálló nemzeti lét hiánya sújtotta, nyelvük egyik országban sem nyert hivatalos elismerést. Ez meghatározta pl. az iskolai oktatást. Legrégibb hagyományai a lapp iskoláztatásnak Svédországban vannak: az első lapp iskolát 1632-ben alapították Lycselében, s az iskolák száma folyamatosan növekedett. Norvégiában az 1850-es évek lappbarát korszaka gyorsan elmúlt, s az 1880-1920-as évekre az elnorvégosítási politika volt jellemző.

⁴Az adatot vö. a kisebb finnugor népek adataival, lásd pl.: Domokos Péter: i.m.

Finnországban lapp iskolákat máig sem alapítottak, a lapp nyelv legfeljebb választható tantárgy. Az orosz-lapp területeken 1917 után több lapp iskolát is létesítettek (Murmanszokban 1934-ben pl. 5 lapp iskola volt), de 1937 után megszűnt a lapp törekvések támogatása, a lapp nyelv helyzete máig sem rendezett.

A második világháború után (egyrészt a főnépesség pozitívabb viszonyulásának köszönhetően, másrészt a tömegtájékoztatási eszközök elterjedésével párhuzamosan) megélénkült a különböző országokban lakó lappok közötti együttműködés.⁵ Az első összlapp konferenciát Jokkmokkban tartották 1953-ban, a másodikon (Karasjok, 1956) megalakult a Skandináv Lappok Tanácsa (Davvirikkaid sámiráđđi), 1973-tól pedig Lapp Intézet (Sámi Instituhtta) működik Koutokeinóban stb. Az élénkülő kapcsolatok hatására az iskoláztatás helyzete is javult: Norvégiában pl. 1967-től az elemi oktatás lapp nyelven folyhat, 1968-tól pedig lapp gimnázium működik Karasjokban. A felsőoktatásban inkább kutatási anyagként szerepel a lapp nyelv; elő-

⁵Az első lapp szervezet, a "Wilhelmina-Ásele"-társaság már 1904-ben megalakult, s a réntenyésztő lappok érdekvédelmi szervezete volt, de igazán fontos eredményeket nem tudott elérni! A kisebb helyi szervezeteknek sem volt túlságosan nagy jelentőségük.

relépést a finnországi Oului Egyetemen bevezetett lapp fakultás jelentett (1970-től).⁶

A lappok közötti együttműködés igényének megnövekedése, a lapp nyelv helyzetének javulása elősegítették az irodalom fejlődését is. Nem véletlen, hogy éppen a 60-as évek végétől, a 70-es évek elejétől kezdve egyre több lapp nyelvű irodalmi mű jelenik meg, s 1979-ben megalakult a Lapp írószövetség (Sámi Girječálliid Searvi) is.

A könyvkiadás helyzete és az irodalmi művek megjelentetésének egyéb fórumai (újságok, kisebb részben a rádió és a színház) szintén hatással vannak az irodalom alakulására. Az első műveket szerzőjük sokszor saját költségén jelentette meg, s ilyennel még a 70-es években is találkozunk (pl. Nils-Aslak Valkeapää kötetei). Az 1970-es évekig nem volt egyetlen lapp kiadó sem, azóta kettőt alapítottak, az egyiket a svédországi Kaaresuvantóban (Vuovjjuš), de ez egy grafikailag és irodalmilag egyaránt igényes kiadvány (az Áiti) megjelentetése után csődbe ment; a másikat a norvégiai Tanában (Járjálæddji), amely ma is működik. A főnépszerűség negatív viszonyulásának ellenpél-

⁶A lapp fakultás megalakulása egy kicsit paradox, hiszen így pl. a finnországi lapp anyanyelvű diákok, akiknek az elemi és középiskolai tanulmányaikat finnül kell végezniük - egyetemi szinten lappul tanulhatnak.

dája is akad. Finnországban finn tudósok és értelmiségiek alapították meg a Lapp Művelődési Társaságot (Sámi Čuvge-tusseārvi - Lapin Sivistysseura), mely - jóval túllépve eredeti célkitűzésein, sőt lehetőségein is - 1934-től egy lapp nyelvű újságot jelentetett meg "A lapp" címmel (Sábmelaš, később Sápmelaš), s e szervezet egyre inkább egy finnországi lapp könyvkiadó szerepét is betölti.

A legutóbbi időkig tehát szinte a sajtó volt az egyetlen publikációs fórum, s ennek viszonylag nagy múltja van. Norvégiában 1898-tól kezdve jelenik meg a Hajnalcsillag (Nourttanaste) c. folyóirat, Svédországban 1918-tól a kétnyelvű Samefolket (kezdetben A Lapp Nép Saját Újságja címmel - Samefolkets Egen Tidning). Finnországban az első (s máig egyetlen) lapp nyelvű újság a már említett Sápmelaš. Az ötvenes évektől kezdve - az élénkülő lapp mozgalmak hatására - fokozatosan gyarapodik a lapp nyelvű újságok száma (pl. Sagat - Hírek - 1956-tól; Sámi Áigi - Lapp idő 1975-től). Az irodalmi műalkotások megjelentetésének eme nehézségei, ill. az említett lehetőségek hatással voltak az irodalmi műfajok alakulására is. (Erre később térek ki.)

Az "irodalmisság" kérdése és a lapp irodalom kezdete

A lapp irodalom kezdetének az 1673-as évszámot szokták tekinteni. Ekkor jelent meg Johannes Schefferus Lapponia-könyvében két lapp dal a Kulnašadz rénem (Kulnašadz nirásam)

és a Menyasszonydal (Mårse faurog). A két dalt Olaus Sirma (kb. 1660-1719) - akkor diák, később az enontekiöi egyház-község papja - jegyezte le, ill. valószínűleg stilizálta. (Különösen érződik a stilizálás a Menyasszonydal esetében, s elképzelhető, hogy az eljövendő papot a bibliai Énekek éneke ihlette.)⁷ A két dalon Sirma irodalmi tehetsége vagy igénye nem mérhető le tökéletesen. Ha azonban a magyar irodalom kezdetének tekinthető a Halotti beszéd vagy az Ómagyar Mária-siralom lejegyzésének évszáma, akkor a lapp irodalom kezdetének is elfogadható az 1673-as évszám. Ezután mindenesetre több mint 200 éves szünet következett. A svéd-lapp Anders Fjellner (1795-1876) Kalevala-mértékben írott epikus énekeit (Pälven parneh - A Nap fiai) Otto Donner jelentette meg, s ő igazi népköltészeti alkotásoknak tartotta őket, mások szerint az énekek Fjellner (Kalevala-ihlette) saját szerzeményei. Az első lapp nyelvű, tudatos irodalmi szempontok és igények alapján írt mű Pedar Jalvi (1888-1916) Hópelyhek (Muottačalmmit) c. kötetecskéje 1915-ben jelent meg; szerzője azonban a kötet megjelenése után egy évvel, 28 éves korában - szülőföldjére

⁷A két verset azért tartják fontosnak a kutatók s a lapp írók egyaránt, mert világirodalmi hatásuk is kimutatható (Goethe: Nahe des Geliebten, Franzen: Spring min snälla ren, H. W. Longfellov néhány műve).

igyekezzvén - tüdőbajban meghalt. A lapp irodalmat vizsgálva tehát főként századunkbeli irodalmi műveket kell számba vennünk, ez az irodalom azonban lényegesen eltér az európai irodalomtól. Az irodalom, az írott szó a kialakulás stádiumában - és legtöbbször még jóval később is - a nemzeti öntudat ébresztésének, a nyelv megőrzésének, s ezzel együtt egy nép megmaradásának az eszköze. Az írók (politikai és egyéb hivatali - saját nemzetiségű - előljárók híján) magukra vállalják a "népvezér" szerepét, a lapp jogokért való küzdelem ma is főként az írók feladata. Az irodalom fogalma ilyen értelemben kiszélesül, politikai vitacikkek, pamfletek stb. is beletartoznak. A nyelv megőrzésének gondolata - a lapp nyelven írás fontossága - megengedi, hogy kezdetlegesebb írásokat is az irodalom tárgykörébe soroljunk.

Ezek a nemzeti törekvések azonban a különböző korokban különféleképpen jelennek meg az irodalomban.

Az irodalom kialakulásakor (Sirma, Fjellner) a nemzeti igények tételes megfogalmazására nem került sor, elsődleges a lapp nyelv használata. A XX. század elején több író kifejezetten nemzeti igényekkel lép fel műveiben (ebben az európai nemzeti romantika megkésett változatát fedezhetjük fel). Ide tartozik Jalvi említett kötete, ill. folklorisztikai gyűjtései vagy Isak Saba verse (1875-1921), "A lapp nép dala" (Same soa lavla) mely nemzeti himnusz szerepét tölti be. A két világháború között, sőt egészen a 60-as évek végéig inkább csak

a témaválasztáson érződik a nemzeti gondolat fontossága: az írók témájukat a lapp mindennapi életből veszik, írásaik gyakran önéletrajzok vagy önéletrajzi jellegűek, pl. a svéd-lapp Nils-Nilsson Skum (1872-1951) A réntenyésztő lapp falu (Same sita - Lappbyn) c. könyve, Ante Pirak (1873-1951) A pásztorkodó lapp élete (Jáhhte saamee viessom) c. írása, Andreas Labba (1907-1970) Ante-történetei, az inari-lapp Uula Morottaja (1892-1963) novellái stb. Az irodalomban a hetvenes évektől kezdődően jelentkezik ismét a nemzeti követelések tételes megfogalmazása; a megélnékülő nemzeti mozgalom összekapcsolódik a főnépesség és a főnépesség terjesztette civilizáció elleni harccal, s ez szintén tükröződik az irodalmi művekben. Elítélik a civilizáció visszasságait (pl. a lappföldi turizmus, gyáarak, vízierőművek telepítése, környezetszennyezés stb.). A civilizációhoz való viszonyuk persze nem ilyen egyértelmű, hiszen saját népük kiműveléséhez lapp iskolarendszer kiépítését, anyanyelvű oktatást, a lappok művelődési, gazdasági lehetőségeinek kiszélesítését követelik. Az irodalom jól tükrözi a lapp nép tudatosodásának fokát: az írók keresgetik az egyetemesség felé vezető utat, egyelőre azonban csak az elnyomott, ill. kisebbségben élő népekig jutottak el, a velük való szolidaritást vállalják, figyelmük még nem terjed ki az egész emberiségre. (Vö. Kirsti Paltto versei vagy Valkeapää 1981-es kötete, A patak ezüsterei - Adjaga silbasuonat -, melyet az amerikai indiánok körében tett

kirándulása ihletett.)

Irodalmi műfajok és irányzatok kérdése

A lapp irodalom szembetűnő vonása, hogy két legerősebb műfaja a novella és a vers. Ennek történeti okai vannak. Egyik ok feltétlenül a folklór-hagyományban keresendő: a jojkutól egyenes út vezet a vers felé (műfajából és természetéből - improvizáció - adódóan egyaránt). E hagyományokhoz az utóbbi időben tudatosan is kötődnek a költők, különösen jellemző ez Valkeapääre, aki egyben hivatásos jojku-énekes is. A novella-műfaj gyökerei pedig a gazdag népmese-hagyományban keresendők. A már elemzett publikációs nehézségek is a rövidebb irodalmi műfajok (vers, novella) kialakulásának és elterjedésének kedveztek. A vers szerepét erősítette, hogy - szintén terjedelménél fogva - az aktuális problémákra gyorsabb reagálást tett lehetővé, vö. pl. Kirsti Paltto verse Chiléről, a lokkai mesterséges tóról stb., Paulus Utsi környezetvédő versei. Az említett ortográfiai problémák sem ösztönözték a hosszabb műfajok kialakulását. Az első lapp nyelven írott regényre egészen 1981-ig kellett várni: ekkor jelent meg az outakoski Eino Guttorm (1941-) Az örökölt föld dala (Árbeetan luhti) c. regénye. A dráma helyzete hasonló a regényéhez: jelentős drámaíró máig sem született a lappok között. Ennek szintén történeti okai vannak. A pogány valláshoz kapcsolódó "szín-

játszó" kezdeményezéseket "sikerrel" elfojtották, a népi színjátszás egyéb formái pedig nem alakultak ki (oka bizonyára a vándorló életmódban keresendő). Városi színjátszó hagyománya pedig egyáltalán nem is lehetett a lappoknak. Így érthető, hogy a jelentős svéd és norvég drámairodalom (a finn dráma maga is megkésett, gyengébb a többi műnemnél) nem ösztönözte a lapp dráma kialakulását.

A többnyire századunkbeli lapp irodalomban - érthető módon - nem találjuk az avantgarde irányzatok sokféleségét sem. A prózairodalom - éppen a hagyományokhoz való erős kötődése miatt - realista jellegű, a lapp mindennapi élet leírása és az önéletrajzi írások mellett főként a lapp hiedelemvilág motívumainak feldolgozása jelenik meg leginkább a novellákban. A költészetre nagyjából ugyanez jellemző: a hagyományosabb tájlíra dominál, a költők a lapp táj szépségeiről, az emberi élet örömeiről, bánatairól, a mindennapi gondokról énekelnek, viszonylag egyszerű formában. Ez alól csupán a legújabb művek képeznek kivételt (Pekka Lukkari szójátékokra épülő versei, Valkeapää szabadversei). Elképzelhető, hogy költészetükben az európai avantgarde (ill. neoavantgarde) bizonyos vonásai csapódnak le, de ennél sokkal valószínűbb, hogy ismét a jojku megtermékenyítő hatásáról van szó, hiszen a jojku fel-foghatjuk valamiféle rímtelen szabadversnek.

Az irodalmi élet fiatal volta indokolja az írói csoport-

tok, iskolák hiányát is. Egyetlen kivétel a misztikus ČSV-mozgalom (egyik feloldása: Čieigus Šabmelas vuoigga - titokzatos lapp lélek), mely a Teno-völgyében alakult ki a 70-es években. Vezére Anders Guttormsen (1908-; a Nuorttanaste volt szerkesztője). A mozgalom hatására indult meg a Čallagat (írók) c. norvég-lapp antológia-sorozat is, mely azonban kiemelkedőbb műveket nem tudott felmutatni. A mozgalom mára elvesztette jelentőségét, talán éppen az összefogás új fórumainak megszületése miatt (pl. Lapp írószövetség).

Ki a lapp író?

Visszakanyarodva a kisebbségi lét problémájához, ill. ennek további irodalmi vetületéhez, felvetődik a kérdés, hogy kit tekinthetünk lapp írónak. "Neljän valtakunnan Lapista on toistaiseksi noussut yksi ainoa kirjailija sanan varsinaisessa mielessä. Hän oli Matti Aikio (1872-1929)... Matti Aikio ei kuitenkaan kuulu lapinkielisen kirjallisuuden historiaan, sillä hän julkaisi kaikki teoksensa norjan kielellä... Muille, jotka tässä katsotaan kirjailijaksi, sopisi jo heidän tuotantonsa suppeuden ja tiläpaisen luonteen perusteella kynäilijä-nimitys paremmin."⁸

⁸ Erkki Itkonen: Suomenlappalaisia kirjailijoita. In: Kalevala-seuran vuosikirja 51. 1971. WSOY, Porvoo-Helsinki. 68. o.

Több olyan lapp származású író is van, aki művét annak az államnak a hivatalos nyelvén jelentette meg, amelyikben él(t). Így Matti Aikio is, akit Erkki Itkonen pl. az egyetlen igazi lapp írónak tart. Matti Aikio célja a lappok ügyének támogatása volt, a norvégokkal akarta tudatni a lappok szomorú helyzetét a nagy elnorvégosítási politika idején. (Legfontosabb műve, az I Dyreskind - Állatok bőrében - is erről szól. (Azokat az írókat tehát, akik témájukban, gondolkodásmódjukban nem szakadtak el a lapp világtól, s céljuk a lappok ügyének támogatása, feltétlenül a lapp irodalomhoz tartozónak kell tekinteni. Hiszen - ismét magyar példára utalva - vita nélkül a magyar irodalomhoz tartozik a latinul író Janus Pannonius is. A másik, talán ennél is fontosabb kritérium - mint említettem is -: a lapp nyelvűség. (Az általában lappul írók idegen nyelven írott műveit - az előbbiekek értelmében - szintén a lapp irodalomhoz kellene sorolni.)

Egyelőre az Erkki Itkonen-i értelemben vett "kynäilijät" (tollforgatók) is a lapp irodalomhoz tartoznak - a pusztán esztétikai szempontokon alapuló értékeléssel még várjunk kell.